

Farkas Zoltán

AZ INTÉZMÉNYEK FŐ TÍPUSAI:

A KÖZÖSSÉGI, A TÁRSADALMI ÉS A TESTISÉGI INTÉZMÉNYEK

Miután röviden utalunk az ismertnek feltételezett fontosabb fogalmakra, ebben a tanulmányban egyfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Az előbbi szempontból megkülönböztetjük a közösségi, a társadalmi és a testiségi (az ellátási és a közvetlen kényszerítő) intézményeket. Fedezetük szerint megkülönböztetjük a belső fedezetű és a külső fedezetű közösségi, társadalmi és testiségi intézményeket. Rámutatunk az egyes típusok jellemző vonásaira, és e vonásokkal összefüggésben arra, hogy az intézmények egyes típusainak az intézmények milyen funkciójának az érvényesülése felel meg. A közösségi intézmények és az ellátási intézmények természetének az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg. A társadalmi intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények természetének viszont az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg.

Kulcsszavak: intézmény, intézmények típusai, közösségi intézmény, társadalmi intézmény, testiségi intézmény, intézmények funkciói

Az előfeltételezett fogalmakról

Ebben a tanulmányban tárgyalt fogalmak és összefüggések olyan átfogóbb elméletbe illeszkednek, amelynek bizonyos fogalmait az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Tekintettel azonban arra, hogy az olvasó e fogalmakkal ilyen értelemben esetleg még nem találkozott, mindenekelőtt röviden utalunk a tanulmányban előfeltételezett fontosabb fogalmakra.¹

¹ Így nem kerülhetem el olyan korábbi tanulmányaimra való hivatkozásokat, amelyekben e fogalmak meghatározásával foglalkozom: Farkas Z. (2006a): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. I. rész. Társadalomkutatás, 24. évf., 2: 191-216.; Farkas Z. (2006b): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. II. rész. Társadalomkutatás, 24. évf. 3: 331-357.; Farkas Z. (2007a): A szabályok és a cselekvések.

Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom a szociológiai irodalomban, de itt csak röviden utalunk a különböző felfogásokra. Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény jelképi természetű, és az intézmény jelentheti elvárások, illetve szabályok, szerepek sajátos rendszerét. (Parsons 1951: 37-40; Parsons – Shils 1962b: 191; ford. Parsons – Shils 1988: 6; Parsons 1971: 13; ford. Parsons 2000: 47; Parsons 1976: 97-98) A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti. (Homans 1969: 6; Mills – Gerth 1970: 40; Giddens 1984: 17; Hechter 1990: 14; Blumer 1969: 19-20; Granovetter 1994: 64) A harmadik felfogás szerint az intézmény beállítottságokat, tipizációkat, értelmezési hajlandóságokat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. (Mead 1973: 239; Berger – Luckmann 1998: 80-82; Scott 1995: 40-45) A negyedik felfogásnak megfelelően az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Weber is használta. (Weber 1987: 76; Weber 1995: 65, 71-72; Goffman 1981: 24-25; Elster 1995: 150-151) Ötödik felfogásként említjük, hogy a normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszerait értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó elsőként említett felfogást. (Colomy 1990; Alexander – Colomy 1990: 5-17) Végül találkozhatunk olyan „összetett” felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű elemi alkotórészekből (beállítottságokból, megszokásokból, szabályokból, cselekvésekből stb.) épülnek fel. (Scott 1995: 33)

JEL-KÉP, 1: 61-79.; Farkas Z. (2007b): Az intézmény fogalma, fedezete és formáltsága. Miskolci Jogi Szemle, 2. évf. 2: 33-55.; Farkas Z. (2008a): Az intézmények normatív és tényleges, szándékolt és nem szándékolt funkciói. I. rész. Társadalomkutatás, 26. évf. 1: 39-56; Farkas Z. (2008b): Az intézmények normatív és tényleges, szándékolt és nem szándékolt funkciói. II. rész. Társadalomkutatás, 26. évf. 2: 167-184.

Mielőtt rátérünk az intézmények típusainak a tárgyalására, a szabály és a kötelem fogalmához kapcsolódva röviden meghatározzuk az intézmény fogalmát olyan értelemben, amilyen értelemben ezt a kifejezést, illetve fogalmat a jelen tanulmányban használjuk.

Felfogásunk szerint a *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó, és hosszútávra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi az adott körülmények között elvárt cselekvést, illetve viselkedést. A szabályokhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés, amely magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését. (Erről lásd: Farkas 2007a)

Az ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott, és ebből a szempontból különböztetjük meg a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket. Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. A *kötelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres. A kötelem esetében az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének, és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Az *intelem* és a *kötelem* közötti fogalmi megkülönböztetésre támaszkodva röviden a következőképpen határozhatjuk meg az intézmény fogalmát. Az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük. Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat, mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az intézmények létrehozásával és az ellenőrzéssel összefüggésben értelmezzük a fedezet fogalmát. Az *intézmény fedezetének* nevezzük az

adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Fedezetük szerint különbséget teszünk a külső fedezetű és a belső fedezetű intézmények között. A *külső fedezetű intézmény* fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik. A *belső fedezetű intézmény* fedezetével viszont az intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. (Erről lásd: Farkas 2007b)

Különbséget teszünk a szabályokhoz való beleélő és racionális alkalmazkodás, és ezzel a megkülönböztetéssel összefüggésben az intézmények normatív és tényleges funkciói között abból a szempontból, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. (Ehhez lásd: Farkas 2008a; Farkas 2008b) Az eddig említett fogalmakon túl e tanulmányban feltételezzük továbbá a *szükséglet* szűkebb fogalmának, és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó, általunk bevezetett fogalmaknak az ismeretét. A *szükségletkielégítés összetevőin* belül megkülönböztetjük a szükséglet tárgyát és negatív tárgyát, a szükséglet-kielégítés eszközt, valamint pozitív és negatív feltételét. (Ehhez lásd: Farkas 2006a: 209-213; Farkas 2006b: 336-347)

A közösségi intézmények

A közösségi és a tiszta közösségi intézmény

Ebben a tanulmányban egyfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Abból a szempontból, hogy az adott intézmény szabályai, és az intézmény funkciói a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, az intézmények következő típusait különböztetjük meg: (1) közösségi intézmények, (2) társadalmi intézmények és (3) testiségi intézmények. Fentebb említettük, hogy fedezetük szerint az intézmények lehetnek külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények.

A közösség és a társadalom, és ezzel összefüggésben általában a közösségi és a társadalmi

létezők megkülönböztetése legalább Ferdinand Tönniesig visszavehető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) Mi e hagyományos megkülönböztetéshez kapcsolódva beszélünk közösségi és társadalmi intézményekről, de a szóban forgó fogalmakat sajátosan értelmezzük. A testiségi intézmény kifejezéssel viszont valószínűleg még nem találkozhattunk a szakirodalomban. A közösségi és a társadalmi intézmények megkülönböztetését az 1. táblázatban láthatjuk, a testiségi intézmények altípusait majd később szemléltetjük.

Az alábbiakban először a közösségi intézmény, és a közösségi intézmény két altípusának, a tiszta közösségi és a kvázi-közösségi intézmény meghatározásával foglalkozunk. Röviden fogalmazva, közösségi intézménynek nevezzük a lelki szükséglet tárgyát képező intézményt. *Közösségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

A közösségi intézmények fedezetük szerint lehetnek belső fedezetű vagy külső fedezetű közösségi intézmények. Az előbbieket tiszta közösségi intézményeknek, az utóbbiakat kvázi-közösségi intézményeknek nevezzük. Az elnevezések arra utalnak, hogy az előbbi intézmények az „igazi” közösségi intézmények, az utóbbi intézményekben viszont eleve ellentmondás rejlik az intézmények fedezete és funkciója között.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösségi intézmény</i>	<i>Kvázi-közösségi intézmény</i>
eszközei és feltételei	<i>Belső fedezetű társadalmi intézmény</i>	<i>Külső fedezetű társadalmi intézmény</i>

1. táblázat: A közösségi és a társadalmi intézmények

Tiszta közösségi intézménynek nevezzük a belső fedezetű közösségi intézményt, amelynek létrehozása és fenntartása rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást igényel, ennek megfelelően az érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott. A tiszta közösségi intézmény tehát egyrészt belső fedezetű, az intézményes szabályok

érvényességi körébe eső egyének együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, és együttesen ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Másrészt, az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az intézmény funkciói a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára.

A lelki szükségletek, és e szükségletek általános tárgyai a személyiséget jellemzik, és minden egyes egyén főleg önmaga lehet tisztában saját lelki szükségleteivel, valamint e szükségletek által szabályokkal szemben támasztott követelményekkel. Tehát az intézmény kialakításában és fenntartásában való közvetlen személyes részvétel biztosíthatja azt, hogy a kialakult, és az ellenőrzés révén érvényben tartott szabályok kielégítő mértékben megfeleljenek az e szabályok érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek. Mivel az adott intézmény érvényességi körébe eső minden egyes egyén közvetlen személyes részvételére, és érdemi befolyására van szükség az intézmény kialakításában és fenntartásában, a tiszta közösségi intézmény érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

A közvetlen személyes részvétel biztosíthatja ugyanakkor azt is, hogy a személyes elkötelezettség érzése alakuljon ki az intézményes szabályok azon vonatkozásainak a tényleges érvényesítésére is, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az egyes egyének lelki szükségleteinek. A szabályok együttes kialakítása és fenntartása ugyanis általában olyan megegyezést igényel, amelyben bizonyos mértékben valamennyi egyén lemond szükségletei korlát-

lan kielégítéséről. A személyes részvétel a szabályok kialakításában és fenntartásában jelentősen hozzájárul – a Mérei által úgynevezett „együttes élmény” révén – általában a szabályokkal való azonosuláshoz, tehát a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodáshoz. (Vö.: Mérei 1989: 29-44)

A tiszta közösségi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes közösségi* erkölcs, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. Az erkölcsi szabályok elvileg intelmek, és ilyen értelemben egy erkölcsi szabályrendszer elvileg nem intézmény. Valójában az intézmény és az erkölcs közötti átmenetet képezi azonban az olyan szabályrendszer, amelyet intézményes erkölcsnek nevezünk. *Intézményes erkölcsnek* nevezünk, és a tapasztalat szintjén belső fedezetű intézménynek tekintjük az olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek – az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő – érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony. Intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. (Ehhez lásd: Farkas 2007b: 50-51)

A fenti meghatározás szerint az intézményes közösségi erkölcs funkciói a lelki szükségletek tárgyait, az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A tiszta közösségi intézmények a valóságban gyakran nagyobbbrészt ilyen intézményes közösségi erkölcsök.

Tiszta közösségi intézményt, illetve intézményes közösségi erkölcsöt alakíthatnak ki például egy család, egy baráti társaság, egy szűk körű szabadidős klub, színjátszó kör, természetvédelmi egyesület, amatőr zenekar tagjai az együttes tevékenység szabályozására. Nézzük meg közelebbről például egy amatőr rock együttes közösségi intézményeit, illetve intézményes közösségi erkölcsét.

Ha a szóbanforgó rock-együttes szabályrendszere megfelel az említett ismérveknek, az együttes valamennyi tagja egyenrangú, ugyanazokkal a jogokkal és köteleességekkel rendelkezik a szabályok kialakítása és fenntartása vonatkozásában. Az együttest és az egyes tagokat lényegesen érintő kérdésekre vonatkozó szabályokban a tagoknak kivétel nélkül egyet kell érteniük, egy szabály csak akkor

érvényes, ha azzal minden tag egyetért. Egy-egy kérdésben a vitát addig kell folytatniuk, amíg az egyetértés létre nem jön. Ugyanakkor valamennyi tagnak törekednie kell mások véleményének a figyelembevételére és a megegyezésre, mert e nélkül nem képesek szabályokat kialakítani és érvényben tartani.

Tételezzünk fel olyan egyéneket, akiknek szükségletük irányul a zenélésre és a másokkal való közös zenélésre, a zenélést csupán közvetlen örömszerzésnek, azaz a szükséglet tárgyának tekintik. Ha felmerül bennük az általános motívum, hogy szeretnének egy zenekarban játszani, eleve olyan egyénnel keresik a kapcsolatot, akikkel feltehetően egyetértésre juthatnak az ezzel összefüggő lényeges kérdésekben. Szabályokat kell kialakítaniuk mindenekelőtt a zenekar jellegére vonatkozóan, és bizonyos mértékben valószínűleg már e kérdésben is eltérnek az egyes tagok eredeti elképzelései. Végül megállapodhatnak, mondjuk abban, hogy egy rock zenét játszó zenekart szeretnének létrehozni, amely alkalmas szórakozóhelyeken zene szolgáltatására, ugyanakkor alkalmas koncertszerű fellépésre is. A tagsággal összefüggésben is teljes körű egyetértésre kell jutniuk, mert minden egyes tag hatással van általában a szabályokra, és így az együttes valamennyi tagjára. Tehát új tagot az együttes már meglévő valamennyi tagjának egyetértésével lehet felvenni, és valamelyik tag kizárása az együttes többi tagjának kivétel nélküli egyetértésével lehetséges. Megegyezésre kell jutniuk a normatív helyzetek és a szerepek felosztását illetően, és ki kell alakítaniuk az egyes szerepeket alkotó szabályokat. Például ki milyen hangszeren játszik, ki milyen feladatot vállal a zenekar tevékenységének szervezésében, a technikai feltételek megteremtésében. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy milyen legyen az egyéniül szükséges felszerelés, amelyről valamennyi tagnak gondoskodnia kell, és meg kell határozniuk a közösen beszerzendő felszereléseket. Minden tagnak meg kell felelnie annak az elvárásnak, hogy olyan egyéni felszereléssel kell rendelkeznie, amely megfelelő a tagok által kívánt zenei hangzás és hangerő eléréséhez.

Fontos kérdésként merül fel a repertoárra vonatkozó szabályok kialakítása, mivel többé vagy kevésbé valószínűleg valamennyi tag ízlése eltér a többi tag ízlésétől. A repertoárt illetően valószínűleg olyan szabályt alakítanak ki, hogy az együttes repertoárjába olyan számokat kell és lehet felvenni, amelyek begyakorlásával és rendszeres előadásával

valamennyi tag egyetért. A megfelelő együttműködés eléréséhez a számok kiválasztásánál törekedniük kell egyrészt arra, hogy az együttes valamennyi tagjának az ízlése érvényesüljön, de még a többi tag által is elfogadható határok között. Másrészt azonban a repertoárt alkotó számok kiválasztásában tekintettel kell lenniük a tervezett fellépések várható közönségére és körülményeire is.

Ha feltételezzük, hogy az egyes tagoknak a színvonalas zenélésre irányul szükségletük, szabályokat fognak kialakítani a közös próbákra és az egyéni gyakorlásra vonatkozóan, amelyek betartását meg fogják követelni egymástól. Megfogalmazhatják például azt a szabályt, hogy a tagoknak rendszeresen fejleszteniük kell általános zenei tudásukat az adott hangszeren (vagy éneklésben), és a próbákra felkészülten kell eljönniük. Az előre megbeszélte, gyakorlandó számokat a próbákon egyénileg már megfelelő szinten kell tudni játszani. Vállalni kell a rendszeres próbálást, és a megbeszélte próbákra lehetőleg pontosan meg kell jelenni. Egyetértésre kell jutniuk a fellépésekre vonatkozóan, például hogy olyan fellépési lehetőségeket kell keresni és elvállalni, ahol egyrészt technikailag adott a jó hangzás lehetősége, másrészt, ahol a közönség igényei kielégítően illeszkednek a zenekar repertoárjához.

Bár az említett szabályok alapvetően olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, illetve határoznak meg a tagok körében, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik, de bizonyos vonatkozásokban a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit is képezhetik. Például a megfelelő zenekari felszerelés beszerzésére, a fellépési lehetőségek megszervezésére vonatkozó szabályok tulajdonképpen ilyen természetűek. Ha eleve feltételezzük, hogy a zenekar nem jövedelemszerzés céljából alakul, akkor is felmerülnek kérdések a költségek, és az esetleges jövedelmek egymás közötti elosztására vonatkozóan. Például a jövedelmet fordíthatják közös tulajdonba kerülő eszközök beszerzésére és/vagy egyénileg szétoszthatják a tagok között, az együttessel kapcsolatban felmerülő költségeik egy részének ellensúlyozására.

A fenti példából is kitűnhetett, hogy tiszta közösségi intézmények kialakítása és fenntartása nem problémamentes, főleg mert bizonyos mértékben különböznek az egyének szükségletei, illetve hasonló szükségletei is eltérő követelményeket támaszthatnak a szabályokra vonatkozóan. Az ezzel

kapcsolatos különböző elképzelések egyeztetését elvileg az teszi lehetővé, ha az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének közvetlenül személyesen vesznek részt az intézmények, illetve a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzésében.

A tiszta közösségi intézmények természetének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg. A normatív funkció érvényesülése esetében az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek. A szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. A normatív funkció érvényesülése, tehát a tiszta közösségi intézmények esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

A szociológiai elméletben a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e szemléletmód szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. A fentiek szerint ezt a felfogást egyértelműen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkoztatva tekinthetjük érvényesnek, és majd látjuk, hogy bizonyos mértékben a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményekre vonatkoztatva, valamint bizonyos értelemben a testiségi intézményeken belül az úgynevezett ellátási intézményekre vonatkoztatva.

Például Parsons normativista rendszerelméletében az intézményesülés és az intézmény fogalma azt fejezi ki, hogy azok a szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről (normatív) elfogadottak és világosak, ezért az egyik fél cselekvései a szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek

vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők szándékai szempontjából, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja, és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951: 37-38) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készterve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Parsons – az előző bekezdésben csak nagyon röviden idézett – felfogása tulajdonképpen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézmények, illetve részben a kvázi-közösségi intézmények természetének felel meg. Parsons, és hozzá hasonlóan általában a normativista szemléletmód képviselői azonban ilyen természetűeknek tekintik általában az intézményeket. Ez alapvető tévedés, aminek valószínűleg főleg az a magyarázata, hogy amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Valószínű, hogy amikor Parsons elméleti szinten kialakította általában az intézményekre vonatkozó felfogását, elsősorban olyan valóságos intézményeket tartott szem előtt mintákként, amelyek fogalmaink szerint tiszta közösségi intézményeknek, esetleg a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetők. Ezáltal azonban alapvetően félreismerte az olyan intézmények természetét, amelyeket mi társadalmi intézményeknek nevezünk.

A kvázi-közösségi intézmény

A tiszta közösségi intézmény fedezetével tehát nem rendelkezhetnek az adott intézmény érvényességi körén kívüli egyének, eltekintve annak általában vett szavatolásától, hogy az egyének az adott körben – bizonyos korlátok között – maguk hozhatják létre saját intézményeiket. Találhatunk azonban olyan intézményeket, amelyek bár külső fedezetűek, de az érvényességi körükbe eső cselekvések, és az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek jellemzően mégis a lelki szükségletek tárgyait képezik az érvényességi körükbe eső egyének számára. Ezeket az intézményeket nevezük kvázi-közösségi intézményeknek.

Kvázi-közösségi intézménynek nevezük a külső fedezetű közösségi intézményt, amelynek a létszáma egyértelműen nem korlátozott, de amelyben elmentmondás van az intézmény fedezete és funkciója között. Mint már említettük, az elnevezés arra utal, hogy az ilyen intézmények nem „igazi” közösségi intézmények. A kvázi-közösségi intézményekben belső ellentmondás rejlik ezen intézmények fedezete, és a szükségletkielégítésre irányuló funkciói között. Az előző alcím keretében hangsúlyoztuk ugyanis: azt, hogy egy adott intézmény a lelki szükséglet tárgyát képező cselekvési lehetőségeket és képességeket hozzon létre az érvényességi körébe eső egyének számára, épp az biztosítja – az intézmény érvényességi körébe eső adott tevékenység jellegén túl –, hogy az adott intézményt maguk az érintett egyének alakítják ki. Amennyiben mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülésüket, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének, és/vagy az intézmény érvényességi körébe eső egyének motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösségi intézmények esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének szükségleteinek ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az intézmény szabályait.

Kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetjük például az egyházak intézményeit a hívők szem-

pontjából. Az istentisztelet, a keresztlő, a temetés, a gyónás vagy az úrvacsora lefolytatására vonatkozó szabályok tulajdonképpen a hívóktól függetlenül léteznek, de a vallásukat gyakorló hívók ezen szabályok érvényességi körébe eső cselekvései számukra jellemzően a lelki szükségletek tárgyait képezik. Vagy például az ifjúsági klubok szabályait nagyrészt nem maguk a klubtagok, hanem az őket irányító felnőttek alakítják ki és tartják fenn. De az erre irányuló tudatos szándékból eredően e szabályok olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hozhatnak létre a klubtagok körében, amelyek lelki szükségleteik tárgyait képezik. Másik példával élve, az apácázárda szigorú szabályai az egyszerű apácák számára eleve adottak. De amennyiben az apácát a hit vezérelte erre a pályára, hitbeli köteletségének érezheti, hogy e szabályok előírásainak eleget tegyen.

A kvázi-közösségi intézmények lelki szükségletek tárgyaira irányuló funkciójának alapvetően a beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg, amely azonban a külső fedezettel összefüggő ellentmondás következtében elvileg is tökéletlenül érvényesül. A fentebb említett belső ellentmondás a kvázi-közösségi intézmények fedezete és funkciója között különféle zavarokat idéz elő a kvázi-közösségi intézmények szabályaihoz való alkalmazkodásban, és az ilyen intézmények által meghatározott emberi viszonyokban és magatartásokban, de e kérdéssel itt nem foglalkozunk. A kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de minél több egyén esik ezen intézmények érvényességi körébe, annál jelentősebb az említett belső ellentmondás, s annál kevésbé valószínű, hogy még kvázi-közösségi intézményekről, vagy egyáltalán intézményekről beszélhetünk.

A társadalmi intézmények

A társadalmi intézmény fogalma és funkciója

A szociológiai irodalomban intézmény és társadalmi intézmény általában azonos fogalmak, a társadalmiság tág értelmezésének megfelelően. Mi viszont különbséget teszünk az intézmények fő típusai között, amelyekben belül a külső és a belső fedezetű társadalmi intézmények az intézmények sajátos típusait képezik.

Röviden fogalmazva, *társadalmi intézménynek* nevezzük tényleges funkciója révén a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételét képező intézményt. Társadalmi intézménynek nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Társadalmi intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, az örökösödési jog, vagy az adózásra vonatkozó jog. Társadalmi intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata. Ilyen intézmény egy munkahelyi vagy politikai „klikk” nem formális szabályrendszere.

A társadalmi intézmények esetében nem lehet szó a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál említett ellentmondásról az intézmények fedezete és funkciója között. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei ugyanis az egyének szükségleteihez és személyiségéhez képest tetszőlegesekek. A társadalmi intézmények tehát külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, különösebb feltétel kikötése nélkül. A társadalmi intézmények azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek, és alapvetően ezen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre és maradhatnak fenn belső fedezetű társadalmi intézmények.

A társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg. Amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az

ellenőrzés, amelynek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára.

Hangsúlyozzuk azt is, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Azaz, a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak. (Farkas 2008b) Majd később látjuk, hogy az intézményes szabályoktól való eltérés különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében jellemző, viszont a belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

A közösségi intézmények tipikus funkcióit tárgyalva említettük, hogy a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi intézmények, különösen a tiszta közösségi intézmények vonatkozásában tekinthető érvényesnek. E szemléletmód alapvető tévedése, hogy nem tesz különbséget a közösségi és a társadalmi intézmények között, és az általunk úgynevezett társadalmi intézményekről is azt feltételezi, hogy normatív funkcióik révén határozzák meg az egyének cselekvéseit, és az összetettebb társadalmi jelenségeket.

A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény

Különbséget tehetünk a külső fedezetű társadalmi intézmény és a belső fedezetű társadalmi intézmény között, annak megfelelően, ahogyan egyrészt a társadalmi intézmény, másrészt korábban a külső és a belső fedezetű intézmény fogalmát meghatároztuk.

A külső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől

függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézményes szabályokat, és végső soron mások ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Tipikusan ilyen intézményekből áll például a gazdasági szervezet szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere. A modern (nemzeti) társadalom átfogó intézményei tulajdonképpen külső fedezetű társadalmi intézmények. Általában az állampolgárok szempontjából külső fedezetű társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, a családjog vagy az örökösödési jog, az adózásra vonatkozó jog. Ilyen intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere általában a vállalat alkalmazottai számára, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata általában az oktatók és a hallgatók számára.

A belső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen alakítják ki az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ilyen intézményeket hoznak létre például a munkahelyi „klikk” tagjai, esetleg a szabadon társult kisebb létszámú vállalkozások tagjai. Említhetjük példaként a közkereseti társaság, a betéti társaság vagy a kartell intézményeit, amelyek egyrészt belső fedezetű, másrészt társadalmi intézmények. A belső fedezetű társadalmi intézmény tehát a fedezet szempontjából hasonló a tiszta közösségi intézményhez, de a szükségletkielégítés összetevői szempontjából lényeges különbség van köztük.

A belső fedezetű társadalmi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes társadalmi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Ismét utalunk arra, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyi-

ben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A fenti meghatározás szerint az intézményes társadalmi erkölcs funkciói és szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára. A szóban forgó intézmény társadalmi természetű szerint tiszta intézmény, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

A korábban tárgyalt intézményes közösségi erkölcstől eltérően, intézményes társadalmi erkölcs a valóságban viszonylag kevés valószínűséggel alakul ki, tehát a valóságban a belső fedezetű társadalmi intézményekként értelmezhető szabályrendszerek közelebb állnak a tiszta intézményhez, mint a kvázi-intézménynek tekintett intézményes erkölcshöz. Ez azzal magyarázható, hogy a társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értettük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát az ellenőrzés általában eleve kevésbé lehet hatékony, ha kifejezetten nem szabályozott. A külső fedezetű társadalmi intézményeket viszont egyáltalán nem helyettesítheti az erkölcs, de az erkölcsi szabályok bizonyos mértékig módosíthatják az ilyen intézmények funkcióit is. Félig-meddig intézményes társadalmi erkölcsnek, de félig-meddig tiszta intézménynek is tekinthető például egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere. A rokonságban is kialakulhat intézményes társadalmi erkölcs bizonyos munkák (házépítés, szüret, disznóölés stb.) kölcsönös segítségnyújtás révén való elvégzésének a szabályozására.

A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de a belső fedezetű társadalmi intézmények esetében nagy létszám, és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják.

A külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan. Egyrészt, mert a szükségletkielégítés eszközei és feltételei, amelyeket a társadalmi intézmények létrehozhatnak, az egyének személyiségéhez képest tetszőlegesen. Másrészt, a tisztán külső fedezetű társadalmi intézmények esetében az egyének nem

vesznek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében, sem közvetlenül sem közvetve. Tehát külső fedezetű intézmények érvényességi körébe emberek százai, ezrei, milliói, tízmilliói, százmilliói is eshetnek. Azonban minél több egyén esik egy adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe, a fedezettel rendelkező egyének annál több közvetítésen keresztül gyakorolhatják az ellenőrzést. Az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ezzel összefüggésben, minél több egyén esik egy intézmény érvényességi körébe, és minél közvetettebb az ellenőrzés, az adott intézmény tényleges funkciói annál inkább eltérhetnek az intézményes szabályoktól.

A belső fedezetű társadalmi intézmények esetében összetettebb a probléma. Ezen intézmények esetében ugyanis az érvényességi körükbe eső egyéneknek nem kell feltétlenül közvetlenül is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában és érvényesülésük ellenőrzésében. Azonban végül is minden egyes egyének közvetlen részvétel formájában is jóvá kell hagynia a kialakult szabályokat, és ellenőriznie kell a közvetlen ellenőrzés jogával felruházott egyéneket. Ezért bár a belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de nagy létszám és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják. Bár elvileg lehetségesek, de a valóságban kevés valószínűséggel alakulnak ki olyan belső fedezetű intézmények, amelyek érvényességi körébe nagyszámú egyén esik. Például a politikai pártok vagy a szakszervezetek intézményei formálisan részben belső fedezetű intézményeknek tűnnek, de valójában tulajdonképpen külső fedezetű intézmények.

Azt a korábbi állításunkat, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak, a társadalmi intézmények két fő típusának a megkülönböztetése után pontosíthatjuk. A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek vagy nem felelnek meg, illetve általában részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társa-

dalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

Az eddigiekből már kitűnhetett az intézmények funkcióira vonatkozóan a következő általános összefüggés: azt, hogy egy intézmény funkciói milyen mértékben felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szóban forgó tipizálás mindkét szempontja meghatározza. Általánosságban egyrészt azt mondhatjuk, hogy kevésbé jellemző az intézmények funkcióinak az eltérése az intézményes szabályoktól a közösségi intézmények esetében, és nagyobb mértékben jellemző a társadalmi intézmények esetében. Másrészt kevésbé jellemző a szóban forgó eltérés a belső fedezetű intézményekre, és nagyobb mértékben jellemző a külső fedezetű intézményekre.

Itt már csak a társadalmi intézményekről beszélve, a külső fedezetű intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények funkciói megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A valóságban igen gyakori, hogy a külső fedezetű társadalmi intézmények olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak. Fentebb utaltunk azonban arra, hogy a valóságban belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát az említett összefüggés csak bizonyos mértékig érvényesül.

A testiségi intézmények

Az ellátási intézmény

Összefoglaló elnevezéssel *testiségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) amennyiben szükség van szankcióra, az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. A testiségi in-

tézmények egyik altípusát az ellátási intézmények, másik altípusát a közvetlen kényszerítő intézmények képezik. A testiségi intézmények típusait a 2. táblázatban szemléltetjük, a következőkben először az ellátási intézményekkel foglalkozunk.

Ellátási intézménynek nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének mint ellátottak számára: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a testi szükségletek tárgyait képezik.

Az ellátási intézmények arra szolgálnak, hogy az érvényességi körükbe eső ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási intézmények például az olyan egészségügyi intézmények, amelyek a betegek gyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megóvását szolgálják. A gondozói intézmények, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, testi szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ilyen intézmények a nyilvánosház bizonyos intézményei az adott szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik ily módon kielégíthetik nemi szükségleteiket.

Bizonyos testi szükségletek közvetlen kielégítésére vonatkozóan elvileg elképzelhetőek olyan tiszta ellátási intézmények, amelyek érvényességi körében az ellátók és ellátottak szerepei nem különülnek el, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének ugyanakkor ellátók és ellátottak is. A valóságban azonban az ilyen ellátási intézmény valószínűtlen, és elvileg is azt előfeltételezzük, hogy az ellátási intézmények érvényességi körében elkülönülnek egyfelől az ellátottak szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények ellátási intézmények. Másfelől viszont az ellátók szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények már nem ellátási intézmények, hanem közösségi vagy társadalmi intézmények, esetleg közvetlen kényszerítő intézmények.

Tehát előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény, esetleg közvetlen kényszerítő intézmény.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Testi szükségletek tárgyai	<i>Belső fedezetű ellátási intézmény</i>	<i>Külső fedezetű ellátási intézmény</i>
Testi szükségletek negatív tárgyai, szk. negatív feltételei	-	<i>Közvetlen kényszerítő intézmény</i>

2. táblázat: A testiségi intézmények típusai

Vegyünk például olyan intézményt, amely által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos egyének betegségének gyógyítására, közvetlen táplálására, közvetlen testi gondozására (mosdatás, tornáztatás stb.) irányul. E cselekvési lehetőségek és képességek az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének számára már nem képezik a testi szükségletek tárgyait, tehát vagy a lelki szükségletek tárgyait kell hogy képezzék, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Tehát az adott intézmény az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének szempontjából vagy közösségi, illetve kváziközösségi, vagy társadalmi intézmény. A gondozó lehet például egy családtag, vagy egy jótékonyági szeretetotthon gondozója, de lehet egy kórház vagy idősok otthona fizetett gondozója. Az előbbi esetben a gondozó szempontjából az adott intézmény közösségi, az utóbbi szempontjából társadalmi intézmény. Az ellátó, illetve a szolgáltatást nyújtó intézményes helyzetében lévő egyén szempontjából az adott intézmény esetleg lehet – a következőkben tárgyalandó – közvetlen kényszerítő intézmény is, például a rabszolga esetében, aki tulajdonosa testi szükségleteinek a közvetlen kielégítését szolgálja.

Az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, tehát a helyeslően vagy helytelenítéssel túl más szankciókra elvileg nincs szükség. Az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról nézve az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi, esetleg közvetlen kényszerítő intézményekbe ágyazódnak, külső vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek. A kórházi osztály betegek ellátására vonatkozó intézményei például a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (or-

vosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy a belső fedezetű intézmények esetében, amennyiben az adott intézmény részben ellátási intézményként is értelmezhető, nem különül el az ellátási intézmény és a közösségi vagy a társadalmi intézmény. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erkölcsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi, és amelyek ellátási funkciókat látnak el.

A közvetlen kényszerítő intézmény

Az intézmények eddig tárgyalt típusaitól alapvetően eltérnek azok az intézmények, amelyeket közvetlen kényszerítő intézményeknek nevezünk, és amelyek az úgynevezett testiségi intézmények másik és fontos altípusát képezik. *Közvetlen kényszerítő intézménynek* nevezük az olyan külső fedezetű intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső, kényszerített egyének számára (1) az adott intézmény a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, oly módon, hogy (2) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

A közvetlen kényszerítő intézmények eleve külső fedezetűek a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. Közvetlen kényszerítő intézmények például a börtönök, a fegyenctelep, a kórházi zárt osztályok bizonyos intézményei az elítéltek és az elzártak számára. Közvetlen kényszerítő intézmények azok a büntetőjogi intézmények is, amelyek szabályaihoz közvetlenül kapcsolódik szankcióként a testi kényszerítés (erőszakos rendőri beavatkozás, letartóztatás, börtönbüntetés, esetleg kivégzés).

Máshol röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy testi kényszerítés alkalmazása révén a

szükségletkielégítés összetevőiként létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. (Farkas 2007a: 78) Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon. De a testi kényszerítés, mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó testi kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

A közvetlen kényszerítő intézmények olyan felemás intézmények, amelyek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára más természetűek. Egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie. A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgatartók és a rabszolgák felügyelői körén belül érvényes társadalmi intézményeket.

Részben a közvetlen kényszerítő intézmények felemás természetére mutat rá Hart is, amikor azt írja, hogy a szabályok valamilyen rendszerét csak akkor lehet ráerőltetni az emberek egy részére, ha elegendő számban vannak olyanok, akik azt önként elfogadják. Az önkéntes együttműködésük és az ebből eredő hatalom nélkül nem szilárdítható meg a jog kényszerítő ereje. Az a kényszerítő erő viszont,

amit így a hatalomra alapozva szilárdították meg, kétféleképpen használható. Alkalmazható kizárólag a gonosztevők ellen, akiknek felkínálták a szabályok védelmét, de megszegték azokat. De alkalmazható arra is, hogy leigázzanak, és állandó alávetettségben tartsanak egy alárendelt csoportot, amelynek mérete az uralkodó csoporthoz képest attól függően lehet nagy vagy kicsi, hogy a kényszernek, a szolidaritásnak és a fegyelmezésnek milyen eszközei állnak a felüllevők rendelkezésére, és hogy mennyire kiszolgáltatottak és mennyire képtelenek a szervezkedésre az alávetettek. (Hart 1995: 233)

Az nyilvánvaló, hogy felemás természetű közvetlen kényszerítő és társadalmi intézmények kialakulhatnak, és a valóságban kialakulnak, mivel – ahogyan a következőkben hangsúlyozzuk – az adott intézmények mindkét oldalról racionális alkalmazkodást feltételeznek. Eltekintünk azonban annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a valóságban mennyiben alakulhatnak ki olyan intézmények, amelyek a kényszerítő intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi intézmények.

A közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciójának az érvényesülése felel meg. Már említettük, hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A közvetlen kényszerítő intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek igen lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Láttuk, hogy ebben az esetben az ellenőrzés szankciói eleve a szükségletek negatív tárgyait képezik az egyének számára

A testi kényszerítéshez, és az ilyen természetű szankciókkal alátámasztott szabályokhoz való racionális alkalmazkodás igen fontos előfeltétele viszonylag nagyszámú egyének együttélésének. Viszonylag nagyszámú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkal-

mazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

Az intézmények e tanulmányban elemzett típusai természetesen ideáltípusok, azaz a valóságos intézmények lehetnek részben közösségi, részben társadalmi vagy testiségi intézmények, részben belső fedezetű, részben külső fedezetű intézmények. A család intézményei például a legnyilvánvalóbban magukon viselik a különböző típusok ismertetőjeveit, és tisztán egyik típust sem képviselik. Egyes valóságos intézmények azonban elég tisztán kifejezik az intézmények egyes típusainak a sajátosságait.

Összefoglalás

Miután röviden utalunk az ismertnek feltételezett fontosabb fogalmakra, ebben a tanulmányban egyfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik, másfelől fedezetük szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Az előbbi szempontból megkülönböztetjük a közösségi, a társadalmi és a testiségi (az ellátási és a közvetlen kényszerítő) intézményeket. Fedezetük szerint megkülönböztetjük a belső fedezetű és a külső fedezetű közösségi, társadalmi és testiségi intézményeket. Rámutatunk az egyes típusok jellemző vonásaira, és e vonásokkal összefüggésben arra, hogy az intézmények egyes típusainak az intézmények milyen funkciójának érvényesülése felel meg. A közösségi intézmények és az ellátási intézmények természetének az intézmények normatív funkciójának érvényesülése felel meg. A társadalmi intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények természetének viszont az intézmények tényleges funkciójának érvényesülése felel meg.

Abstract

After referring briefly to the most important concepts, which are supposed to be known, in this paper we differentiate the main types of institutions, partly according to their functions concerning the components of need satisfaction, and partly according to their coverage. From the former point

of view we make a distinction between community, social and corporality (welfare and direct coercive) institutions. According to their coverage, we distinguish between the mentioned institutions with internal and external coverage. We point out the characteristic features of the individual types, and, in connection with these features, we also determine which functions of institutions correspond to the certain types of institutions. It is the fulfilment of the normative functions of the institutions that corresponds to the nature of community and welfare institutions, whereas it is the fulfilment of the factual functions of the institutions that corresponds to the nature of social and direct coercive institutions.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. – Paul Colomy (1990):
Toward Neofunctionalism. In: Paul Colomy (ed.):
Neofunctionalist Sociology.
Brookfield: Edward Elgar Publishing Limited, 5-17.
- Berger, Peter L. – Thomas Luckmann (1998):
A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.
Budapest: József Műhely Kiadó
- Blau, Peter. M. (ed.) (1976):
Approaches to the Study of Social Structure.
London: Open Books
- Blumer, Herbert (1969):
Symbolic Interactionism. Perspective and Method.
Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Burgess, Robert L. – Don Bushell (eds.) (1969):
Behavioral Sociology.
New York: Columbia University Press
- Colomy, Paul (ed.) (1990):
Neofunctionalist Sociology.
Brookfield: Edward Elgar Publishing
- Elster, Jon (1995):
A társadalom fogaskerekei.
Budapest: Osiris-Századvég Kiadó

- Farkas Zoltán: A szerző hivatkozott munkáit lásd az 1. sz. lábjegyzetben.
Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2000):
Szociológiai irányzatok a XX. században.
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Giddens, Anthony (1984):
The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.
Cambridge: Polity Press
- Goffman, Erving 1981:
A hétköznapi élet szociálpszichológiája.
Budapest: Gondolat Kiadó
- Granovetter, Mark (1994):
A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.):
A gazdasági élet szociológiája.
Budapest: AULA Kiadó, 61-79.
- Hart, Herbert L. (1995):
A jog fogalma.
Budapest: Osiris Kiadó
- Hechter, Michael (1990):
The Emergence of Cooperative Social Institutions.
In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.):
Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.
New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Hechter, Michael– Karl-Dieter Opp – Reinhard Wipplet (ed.) (1990):
Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects.
New York: Walter de Gruyter
- Homans, George C. (1969):
The Sociological Relevance of Behaviorism.
In: Robert L. Burgess, – Don Bushell (eds.):
Behavioral Sociology.
New York: Columbia University Press, 1-24.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) (1994):
A gazdasági élet szociológiája.
Budapest: AULA Kiadó
- Mead, George Herbert (1973):
A pszichikum, az én és a társadalom.
Budapest: Gondolat Kiadó
- Mérei Ferenc (1989):
Társ és csoport.
Budapest: Akadémiai Kiadó
- Mills, C. Wright – Hans Gerth (1970):
Jellem és társadalmi struktúra.
In: C. Wright Mills:
Hatalom, politika, technokraták.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 39-114.
- Mills, C. Wright (1970):
Hatalom, politika, technokraták.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Némedi Dénes (szerk.) (1988):
Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás).
Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) (1962a):
Toward a General Theory of Action.
(1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1962b):
Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.):
Toward a General Theory of Action.
(1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (1988):
A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.):
Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. (Válogatás).
Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, Talcott (1951):
The Social System.
New York: Free Press
- Parsons, Talcott (1971):
The System of Modern Societies.
Englewood Cliffs, Prentice Hall

- Parsons, Talcott (1976):
Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: Peter. M. Blau (ed.):
Approaches to the Study of Social Structure.
London: Open Books, 94-120.
- Parsons, Talcott (2000):
A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.):
Szociológiai irányzatok a XX. században.
Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Scott, W. Richard (1995):
Institutions and Organizations.
London, Sage Publications
- Tönnies, Ferdinánd (1983):
Közösség és társadalom.
Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Weber, Max (1995):
Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/2.
Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max (1987):
Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

